

УДК 347.2(44)«18»(091)

ПРАВО ВЛАСНОСТІ В ЦИВІЛЬНОМУ КОДЕКСІ НАПОЛЕОНА БОНАПАРТА 1804 р.

М. Сирко

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, 79000 Львів, Україна*

У статті висвітлено передумови прийняття та структура цивільного кодексу Франції 1804 р. Розглянуто сутність та особливості інституту власності, згідно з кодексом Наполеона Бонапарта. З'ясовано спільні риси у тлумаченні права власності із римським правом та підкреслено універсальний індивідуалістичний характер права власності.

Ключові слова: правова система, закон, право власності, кодифікація, правовий інститут, цивільний кодекс.

Цивільний кодекс Франції 1804 р. розроблений за активної участі Наполеона Бонапарта закріпив найважливіші цінності суспільства, зокрема, рівність всіх громадян перед законом, свободу особистості, свободу переконань, право власності, відокремлення церкви від держави, право на розлучення, право синів на рівні частки у спадщині та інші права і свободи громадян.

Цивільний кодекс Наполеона 1804 р. фактично започаткував романську підсистему цивільного права. Основним інститутом речового права у Кодексі було право власності. Цивільний кодекс України спирається на досягнення римського права. Про це свідчить хоча б поява у ньому такого інституту, як речові права та право на чужі речі. Тому проблема розвитку концепції власності набула неабиякого значення у правовій сфері і потребує подальшого дослідження.

Різні аспекти права власності досліджувалися у працях закордонних і вітчизняних вчених, таких як В.Н. Захватаєв, А.С. Довгерт, М.Н. Клевченков, Д.Г. Лавров. Так, у праці «Гражданский кодекс Наполеона (Кодекс Наполеона)» В.Н. Захватаєва докладно описані види власності залежно від суб'єктів права і положення Кодексу, що стосуються права власників і користувачів майном.

У Франції XVIII ст. не було цілісної правової системи, а право переважно було досить розрізнене і часто неузгоджене. Створення єдиної національної правової системи французька буржуазія вважала головним завданням революції [4, с. 160].

Французька революція XVIII ст. сприяла перетворенню закону на основне джерело права і зміцненню його авторитету [2, с. 545]. Закон стає основним джерелом права. Французи вважали саме закон найефективнішим регулятором суспільних правових відносин, засобом ліквідації старих феодальних інститутів і основою для вироблення доступного та справедливого права, видання подальших підзаконних нормативних актів [8, с. 139].

Формування чіткої стабільної правової системи Франції стало необхідним завданням Великої французької революції XVIII ст., оскільки в цей період відбувалося зародження такої структури суспільства, в якому застосування норм права не залежало від родового стану, а тому й використання відомих джерел права було неприйнятним.

Отже, особливістю законодавчої діяльності правознавців під час створення єдиного правового документа було скасування застарілих правових інститутів та обмежень і введення нових норм. Саме закон, а не звичаї чи судова практика,

видавався найефективнішим засобом скасування старих феодальних інститутів і вироблення нового справедливого доступного кожному громадянину права [2, с. 545].

Нова правова система у Франції створювалася відповідно до цілей і принципів, висунутих ще у період революції. Саме вона (революція) підготувала необхідне підґрунтя для того, щоб була проведена загальна кодифікація права в інтересах суспільства, насамперед нових підприємницьких кіл і селян-власників разом зі встановленням «сильної» урядової влади Наполеона Бонапарта [2, с. 545].

За період з 1804 до 1810 р. було видано п'ять кодексів, які охопили всі головні на той час галузі права, зокрема, цивільний, торговельний, кримінальний, цивільно-процесуальний, кримінально-процесуальний.

Як було зазначено вище, під час французької революції 1789–1794 рр. було скасовано численні середньовічні цивільно-правові інститути і закладені основи сучасного права. Проте лише на початку XIX ст. у період правління Наполеона Бонапарта, сформувалися умови для прийняття єдиного, чіткого і стабільного цивільного кодексу.

Цивільний Кодекс Франції відзначався стрункістю викладу, стислістю юридичних формулювань і дефініцій, чіткістю і визначеністю трактувань основних понять та інститутів цивільного права. Цивільний кодекс закріпив ліквідацію феодальних відносин. В його основу було покладено принципи цивільно-правової рівності всіх перед законом і необмеженої приватної власності, що призвело до законодавчого закріплення свободи підприємництва, права власності селян на землю. Кодекс налічував 2281 статтю і складався зі вступного титулу і трьох книг. Його структура наслідувала схему побудови інституцій римського права: особи, речі, спадкування і зобов'язання і, відповідно, отримала назву інституційної [2, с. 549]. В основу було взято інституції видатного римського правознавця Гая та інституції Юстиніана з *Corpus Juris Civilis*.

Цивільний кодекс Франції 1804 р. увійшов в історію під назвою Кодексу Наполеона і посів центральне місце в загальній системі кодексів, оскільки за ним регулювали найважливіші економічні відносини буржуазного суспільства. В основу кодексу було покладено принципи формально рівної правоздатності всіх громадян і необмеженої приватної власності. Це означало свободу підприємництва, а на селі приводило до закріплення права власності селян на землю [4, с. 160].

У невеликому вступному титулі викладені правила дії цивільних законів у часі і просторі, а також деякі правила, що належать до набуття чинності і застосування правових норм. Вони поширюються не тільки на Цивільний кодекс, але й на інші французькі закони.

Книга перша «Про особи» відкривається нормами, що регулюють правовий статус французів і цивільні права іноземців. Книга трактує положення про порядок і наслідки визнання особи безвісті відсутньою; порядок укладення та припинення шлюбу; правовий статус неповнолітніх; опіку та піклування.

У книзі другій «Про майно і різні видозміни власності» містяться норми, що визначають нерухоме і рухоме майно, державну і комунальну власність, права власників і користувачів майном.

У книзі третій «Про різні способи, яким здобувається власність», найзначніший за обсягом, зібрані норми, що регулюють інститути французького цивільного права. Книга відкривається нормами про спадкування і дарування. Далі найдетальніше висвітлені питання зобов'язального права, договорів купівлі-продажу, найму, позики, доручення, порука, застави.

Отож, французька революція створила нові класи власників: буржуазію та селянство, правове становище яких був покликаний врегулювати Цивільний Кодекс Наполеона. Він скасував розходження між майном родовим і набутим; заборонив субституції, оскільки вони перешкоджали повному розпорядженню власності; дозволив обмін нерухомим майном.

Як вже було зазначено, друга книга Кодексу «Про майно та про різні різновиди власності» була присвячена регламентації речових прав і спиралася на класичну римську класифікацію: право власності, узурфрукт, узус та ін. Центральне місце тут посідав інститут власності.

Власність, закріплена Кодексом Наполеона, за сутністю є приватнокапіталістичною власністю, яка давала буржуазії необмежене право на розпорядження своїм майном, на одержання прибутку і земельної ренти [4, с. 162]. Було ліквідовано поділ майна на родове і придбане. На перший план висувався поділ речей на рухомі та нерухомі.

Читаючи Другу книгу Цивільного кодексу можна побачити, що забравши звідси ознаки звичаєвого права, концепція права власності, яка ними ж надихалась, могла б існувати не поділяючись: зі всіх частин Кодексу залишалась одна з найстабільніших, а менш, ніж сорок цих статей протягом 1804 р. було внесено зміни, що для більшості з них були незначними. Однак, упродовж ХХ ст. власність, залишаючись очевидно недоторканою, була піддана глибоким, суттєвим змінам унаслідок прийняття численних законів, які частково суперечили Цивільному кодексу 1804 р. [9, с. 33–49].

У тлумаченні права власності, сприйнятому Кодексом, бачимо відмову від феодальних уявлень про умовність та родовий характер речових прав. Цивільний кодекс використав римське тлумачення поняття власності як абстрактного і абсолютного права. У ст. 544 було зазначено: «Власність – це право користуватися і розпоряджатися речами найбільш абсолютним чином, щоб користування не було таким, яке заборонено законами або регламентами» [2, с. 551].

Отже, у цьому визначенні законодавець підкреслює універсальний індивідуалістичний характер права власності. Розвиваючи революційні уявлення про непорушність і недоторканність права приватної власності, Кодекс передбачав, що власник «не може бути примушений до уступки своєї власності, якщо це не робиться в інтересах суспільної користі і за справедливе і попереднє відшкодування» [2, с. 551].

Так, право власності за цивільним Кодексом було трактоване як право на індивідуальну, особисту сутність, тісно пов'язану з фізичною особою свого власника; колективна власність, здійснювана спільно багатьма фізичними або юридичними особами, після того як була практично знищена революцією, знову повернулася у кодексі та стосувалася примноження капіталу (благ, землі) і містилася в ст. 529, співвласності будівель, що містилося в ст. 664. Відтак, рухома власність у Франції стала використовуватись частіше, щонайменше з економічного погляду, завдяки росту індустріального та фінансового капіталізму. Безтілесна власність, відома з 1804 р., подекуди свідомо ігнорована, також отримала велике значення з розвитком авторського права, патентного права винаходів і, як наслідок виникнення літературної та артистичної власності, індустріальної власності та комерційної власності.

Отож, видатний французький правознавець Р.-Ж. Потье запропонував нове визначення власності, яке зосереджувало свою увагу на ступені майнових прав: «Це право власності, яке розглядається у зв'язку з його наслідками, необхідно

визначити право розпоряджатись на свій розсуд, не даючи щось, тим не менш впливають на права інших або закони: Право вільного розпорядження чи право на використання чи зловживання» [10, с. 114].

Відомий французький правознавець XIX ст., К.-Ж. Ферре зазначив: «Власність – це право користуватися і мати волю, до яких наш обов'язок, як закон, не накладає жодних перешкод» [11, с. 617]. Варто зазначити, що ані К. Ферре, ані Р.-Ж. Потьє щодо власності не використовували термін «абсолютний».

Кодекс стимулював подальший розвиток і підтвердження виражених раніше в конституційних документах революції положень про «святість» і «недоторканність» приватної власності. У ст. 545 Цивільного кодексу 1804 р. зазначено: «Ніхто не може бути примушеним до уступлення своєї власності за справедливе й попереднє відшкодування» [4, с. 163].

В основі всього тексту Кодексу необмежена приватна власність як «право користуватися і розпоряджатися речами найбільш абсолютним чином, з тим щоб користування не було таким, яке заборонене законом і регламентами» [4, с. 162]. Власність на річ надає право на все, що ця річ виробляє. Власність на землю вміщує в себе власність на те, що перебуває під землею і над землею. Практично для того часу це означало, що власник землі ставав повним і абсолютним хазяїном усіх корисних копалин, видобутих на його ділянці. Це положення було дуже незручним і невігідним для буржуазної держави загалом, а також для промисловців. Отож, у 1810 р. вони домоглися його скасування.

Індивідуалістичний підхід до права власності в Кодекс Наполеона одержав вияв також у широкому тлумаченні правомочності земельного власника. У ст. 522 було передбачено: «Власність на землю включає власність на те, що знаходиться зверху, і на те, що знаходиться знизу» [2, с. 551].

Відтак, це означало, що власник землі ставав повним і абсолютним господарем усіх природних багатств, виявлених на його ділянці. Така редакція статті була нереальною і, звісно, дуже невігідною для промисловців. Вона не враховувала інтересів держави загалом. Саме тому вже в 1810 р. було видано закон, відповідно до якого копальні могли експлуатуватися лише на підставі концесії, наданої державою.

Роблячи крок назад, порівняно з революційним законодавством, Цивільний кодекс відновив «цивільну смерть» як міру кримінального покарання (відповідно до цього покарання засуджений втрачав право власності на все майно, «так, ніби він помер природно»), встановив низку обмежень цивільних прав жінок (вони, наприклад, не могли бути свідками під час складання актів цивільного стану) [2, с. 549].

Так, головним інститутом речового права було право власності, яке в Кодексі визначається як «право користуватися і розпоряджатися речами найбільш необмеженим порядком, аби це не призводило до такого використання, яке заборонялось законами та установами» [1, с. 499]. Згідно з доктриною Кодексу, власність мала:

1) абсолютний характер (права власника практично нічим не обмежувалися, а допускалися лише закріплені законом обмеження);

2) визнавалась недоторканість і невідчужуваність власності;

3) широке розуміння режиму власності.

Проголошення абсолютного, вільного права власності свідчило про суто буржуазний характер кодексу, котрий відображав революційні уявлення про право власності. Він виділяв три види власності залежно від суб'єктів права [1, с. 499]:

1) індивідуальна;

2) державна або суспільна;

3) общинно-комунальна.

Більшу увагу було приділено приватній власності.

Усі речі поділялися на рухомі та нерухомі. Усього виділялося чотири групи речей [1, с. 499]:

- 1) власне нерухомість (земля, дім);
- 2) нерухомості, які належать за призначенням (меблі, худоба тощо);
- 3) інші рухомі речі;
- 4) особливо цінні рухомі речі (гроші, коштовності, приватні папери, колекції).

З метою охорони інтересів власників рухомого майна у кодексі було вміщено відоме правило: «стосовно рухомих речей володіння визнається юридичною основою (права на річ)» (ст. 2279). Йдеться, звичайно, про добросовісне володіння, але «добросовісність завжди мається на увазі, і той, хто вказує на недобросовісність, (іншої особи) має цю недобросовісність довести» (ст. 2268) [12, с. 170].

Крім права власності, Кодекс Наполеона визначає інші речові права: право на чужі речі (узуфрукт, проживання в чужому будинку, сервітути, право застави), право на володіння, право на утримання. Речі за Кодексом поділялися на рухомі і нерухомі. Цей поділ відображав саме такий етап розвитку капіталістичного суспільства, коли нерухомість становила велику цінність для окремого підприємця та класу капіталістів загалом, а тому й потребувала особливого правового режиму і захисту. Зокрема, розпорядження нерухомим майном було переобтяжене значними юридичними формальностями і складностями [4, с. 163].

Спробою законодавця пом'якшити суперечності, що виникали у зіткненні інтересів окремих приватних власників, стало встановлення низки сервітутів: про загальну стіну, про право проходу тощо.

Третя, найбільша за обсягом книга «Про різні засоби, якими надається власність» містила правила, якими врегульовано придбання власності. Сюди ж належало спадкування – за законом; за заповітом та договором. Також у тексті викладено майнові відносини подружжя, що ґрунтуються на шлюбному договорі і позадоговірні зобов'язання. Сам Кодекс у ст. 711 містив перелік способів, якими набувалася власність: «Власність на майно набувається і передається спадкуванням, даруванням між живими або за заповітом і на підставі зобов'язань» [4, с. 163].

Кодекс закріпив скасування феодальних принципів спадкування у французькому праві. Відповідно до ст. 732, «закон у визначенні порядку спадкування не бере до уваги ні природи, ні походження майна» [4, с. 163]. Спадкоємцями померлого ставали у такій послідовності: діти та інші родичі. Родичі далі дванадцятого ступеня споріднення не успадковували.

Позашлюбні діти могли спадкувати лише у тому разі, якщо були визнані в законному порядку, причому лише майно матері й батька, але не інших родичів. Позашлюбні діти не могли також одержувати майно за договором дарування або за заповітом; більше того, яке їм дозволялося отримати за загальними правилами.

Кодекс розширив свободу заповітів і дарувань, які нерідко використовувалися для порушення законного порядку спадкування. Відповідно до ст. 913, дарування або заповіт не могли перевищувати половини майна, якщо особа, яка заповідала, залишала після смерті одну законну дитину; третини майна – якщо залишалося двоє дітей; чверті – якщо в померлого троє чи більше дітей. За такого порядку спадкування за законними дітьми резервувалася певна частина майна, яке ділилося між ними порівну, незалежно від віку і статі [4, с. 163].

У XIX ст. положення кодексу про власність не зазнало практичних змін: серед нововведень варто зазначити Закон 1810 р., в якому встановлено, що розробка надр власниками земельних ділянок може здійснюватися лише з дозволу держави.

У 20-ті роки ХХ ст. французьке законодавство оформило створення інституту так званої комерційної власності, суть котрої полягала в обмеженні права власності окремих осіб, які здають приміщення в оренду торгово-промисловим підприємствам. Наймодавець-власник не міг, окрім особливих випадків, відмовити орендареві-підприємцеві у продовженні договору оренди.

Так, розвиток процесу усупільнення виробництва і сфери обігу мав своїм результатом і зміну самої концепції власності, що розглядається не тільки як право індивіда, але і як його соціальний обов'язок. У Франції, як і в інших країнах Заходу, зменшується значення індивідуальної приватної власності, натомість збільшується роль асоційованої та державної власності. Після Другої світової війни сама Франція як держава є найбільшим власником, вкладником капіталу, підприємцем [1, с. 499].

Отже, прогресивне значення Цивільного Кодексу Наполеона полягає в тому, що цей правовий документ закріпив ліквідацію феодальних відносин [4, с. 160].

Кодекс Наполеона не лише вплинув на процес становлення буржуазного цивільного права у Франції ХІХ ст., але й послужив зразком для проведення кодифікації цивільного права в більшості держав Європейського і Американського континентів [1, с. 483].

Саме в Кодексі Наполеона цивільне право Франції отримало класичний вираз, тому й сам Кодекс мав для своєї епохи революційне значення, відіграв дуже важливу роль у розробці і закріпленні багатьох принципів нового цивільного права.

Отож, Кодекс Наполеона справді пережив свого творця. Імперія розпалася, ім'я Наполеона ввійшло в історію, але Франція, а услід за нею й інші буржуазні держави Європи в другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст. продовжували керуватися правовими принципами, викладеними в Кодексі Наполеона: «... не може бути забуте те, що житиме вічно – це мій Цивільний кодекс» [13, с. 216].

Так, правова система Франції, створена наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст., під впливом французької революції в загальних своїх рисах, незважаючи на ускладнену структуру, удосконалення основних правових інститутів, розвиток її джерел, збереглася й у ХХ та ХХІ ст.

Список використаної літератури

1. *Бостан Л.М.* Історія держави і права зарубіжних країн. 2-е вид., перероб. і доп. : навч. посібник / Л.М. Бостан, С.К. Бостан. – К. : Центр учбової літератури, 2008 – 730 с.
2. *Глиняний В.П.* Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посібник / 5-те вид. перероб. і допов / В.П. Глиняний. – К. : Істина, 2005 – 768 с.
3. *Гражданский кодекс Наполеона (Кодекс Наполеона) / пер. с франц. В. Захватаев / Приложения 1-4 / отв. ред. А. Довгерт.* – К. : Истина, 2006. – 1008 с.
4. *Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посібник / за заг. ред. Л.М. Князькової, О.С. Туренка ; Донецький юрид. інститут ЛДУВС.* – Донецьк : Ноулідж, 2011. – 313 с.
5. *Клевченкова М.Н.* Истоки МЧП Франции (к 200-летию Кодекса Наполеона 1804 г.) / М.Н. Клевченкова // Журнал рос. права. – 2005. – № 2. – С. 144–157.
6. *Надворна О.* Цивільний кодекс Наполеона – вічний! / О. Надворна // Юридична газета. 2004 – № 14 (26).
7. *Французский гражданский кодекс / науч. ред. Д.Г. Лавров.* – СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. – 1101 с.
8. *Тищик Б.Й.* Історія держави і права Франції (1789–1918 рр.) : навч. посібник / Б.Й. Тищик. – Дрогобич : Вид-во «КОЛО», 2008. – 139 с.
9. *Terre F.* «L'evolution du droit de propriete depuis le Code civil» / F. Terre. – 1985. – Droits. Vol. 1, Destins du droit de propriete. – P. 33–49.

10. Traite du droit domaine de propriete, 1re partie, chap. I, n 4, dans Euvres de Pothier contenant les traites du droit francais, ed. Dupin, T. VIII. – Paris, 1825. – P. 114.
11. Dictionnaire de droit et de pratique, nouv. ed., Paris, 1762, v Propriete, T. II. – P. 617.
12. *Шевченко О.О.* Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посібник / О.О. Шевченко. – К. : Вентурі. – 1997. – С. 107.
13. *Радзинский Є.С.* Наполеон. Жизнь после смерти / Є.С. Радзинский. – М. : Вагриус, 2003. – С. 216.

ПРАВО СОБСТВЕННОСТИ В ГРАЖДАНСКОМ КОДЕКСЕ НАПОЛЕОНА БОНАПАРТА 1804 Г.

М. Сирко

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская, 1, 79000 Львов, Украина*

В статье освещены предпосылки принятия и структура гражданского кодекса Франции 1804 г. Рассмотрены сущность и особенности института собственности согласно кодексу Наполеона Бонапарта. Выяснено общие черты в толковании права собственности с римским правом и подчеркнуто универсальный индивидуалистический характер права собственности.

Ключевые слова: правовая система, закон, право собственности, кодификация, правовой институт, гражданский кодекс.

RIGHT OF OWNERSHIP IN THE 1804 CIVIL CODE OF NAPOLEON BONAPARTE

М. Syrko

*Ivan Franko National University of Lviv
Universytetska Str. 1, UA – 79000 Lviv, Ukraine*

The article highlights the preconditions of adoption and the structure of the 1804 Civil Code of France. The essence and characteristics of the institution of property under the Napoleon Bonaparte Code are analyzed. Similarities in the interpretation of the right of ownership by Roman law are revealed. The universal nature of individualistic ownership right is described.

Key words: legal system, law, right of ownership, codification, legal institution, Civil Code.

*Стаття: надійшла до редакції 03.12.2012
прийнята до друку 14.01.2013*